

A SORPRENDENTE PEREGRINACIÓN, EN 1832, DE TERESA DOMÍNGUEZ BARREIRO: DE SANTAIA DE BATALLÁNS (AS NEVES) A ROMA

Por: Estanislao Fernández de la Cigüña Núñez

INTRODUCCIÓN

De tódolos epitafios que temos recollido ó longo de Galicia e que pasan amplamente dos mil (Fernández de la Cigüña, no prelo), ningún chamou tanto a nosa atención como o que achamos no pequeno camposanto parroquial de Santaia de Batalláns, no concello das Neves, ó carón mesmo das abas do Paradanta que levanta o seu cumio ata os 860 m de altura, na parte sueste da provincia de Pontevedra, tocando xa con Portugal, co Miño por medio.

BATALLÁNS: UNHA ALDEA MONTESA

Santaia de Batalláns é unha das trece parroquias do actual concello das Neves, pertencente á diocese de Tui-Vigo. Está na zona norte daquel territorio, lindando con Santa María da Franqueira (A Cañiza), contra a montaña. A mediados do século XIX, segundo recolle Pascual Madoz (1845), pertencía ó concello de Setados, posuíndo un clima morno e san. Reunía 89 casas en total que formaban os lugares de Furna, Fraga, Guille, Lentille, Pío, Portela, Presa e Viso. A igrexa parroquial de Santaia estaba servida por un curato de entrada, de padroado real e ordinario. O terreo participaba de monte, arborado, de pastos e chairas de media calidade. Os camiños locais, así como os de travesía achábanse en regular estado de conservación. A parroquia producía millo, centeo, viño, patacas algunhas legumes, hortalizas e froitos diversos. Había caza de perdices, lebres, coellos, "piturras" (1), paspallás e algúns lobos. Nos seus ríos, pescábanse anguías e outros peixes, aínda que non indica os nomes. Respecto á industria sinala a presenza dun solitario muíño fariñeiro. A poboación constaba por aquel tempo de 88 veciños e 498 almas (2).

En 1936, case cen anos despois dos feitos que irnos narrar seguidamente e segundo conta Álvarez Limeses, as cousas non variaran demasiado. Non tiña "*carretera ni camino vecinal ninguno, ni construídos ni en proyecto*" e a súa economía de mera subsistencia baseábase principalmente na agricultura, sendo complementada coa gandería. A súa poboación ascendía a 547 habitantes. En 1996, o declino de Batalláns facíase notar no censo dos seus habitantes que estaban reducidos case á metade. Exactamente: 295. O seu atraso debería ser grande, dado o illamento secular no que se achaba mergullada esta aldea e neste contexto de subdesenvolvemento e demora permanente é que nace, críase, casa e morre a nosa protagonista, que ata o instante que decide emprende-la súa magna viaxe ata Roma non destacara entre os seus veciños por ningunha outra razón digna de se poder recrear nunha historia do pobo. (Fig.. 1)

UNHA VIDA CONDENSADA NUN LONGO EPITAFIO

É o fillo da propia finada: Manuel Gil Domínguez o que explica no epitafio que mandou gravar, a vida da nai que a

levou, nun arrebatado relixioso, raiano á mesma loucura, a emprender unha longa peregrinación ata Roma, cousa en verdade insólita na mentalidade dunha muller campesiña, nada nunha aldea montesa e afastada como era aquela, e máis nunha época: primeiro tercio do século XIX, no que viaxar non era dende logo nada doado e acumulaba unha serie de graves problemas difíciles de encarar, sobre todo para unha muller.

Foi á súa morte, cando o seu fillo lle fixo un mausoleo para alberga-los seus restos mortais. O panteón é, sen dúbida, o máis fermoso daquel pequeno camposanto aldeán que rodea á igrexa, coma un anel ó dedo. Áchase na banda esquerda, case pegado contra a parede exterior do templo, presidido na parte alta por un escudo que representa a súa fazaña: ir camiñando ata Roma, sen medios

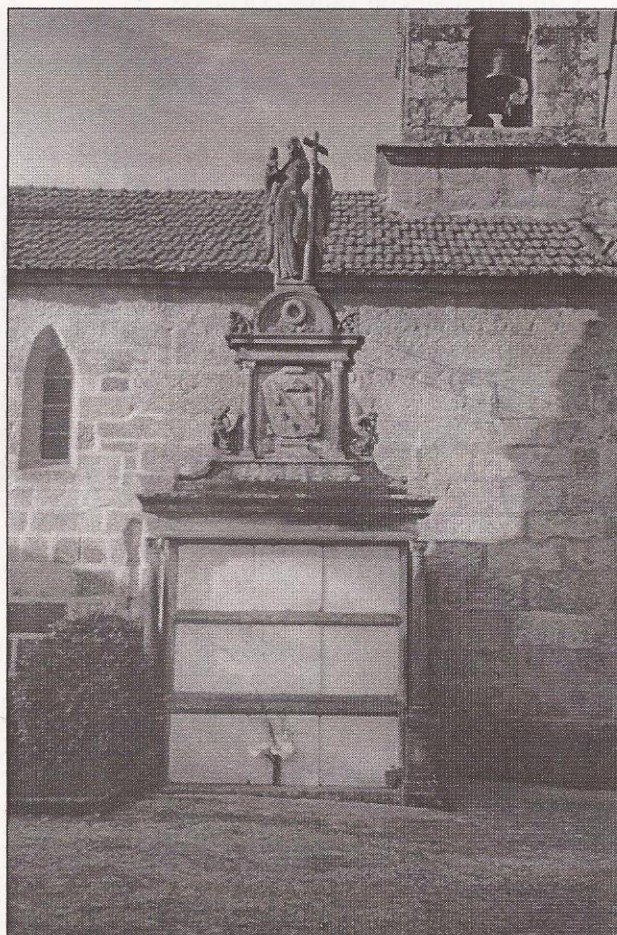

Fig.1 - Mausoleo de granito e mármore de María Teresa Domínguez Barreiro, situado no lateral esquerdo do camposanto de Santaia de Batalláns (As Neves - Pontevedra meridional). As flores por diante do nicho sinalan o lugar exacto onde repousan os seus restos mortais. Tamén lle acenden velas con moita frecuencia, pois para moitos veciños daquela freguesía montesa trátase dunha muller santa.

exclusivamente da caridade do próximo, descoñecendo as
filas do camiño, facendo fronte ós máis variados problemas,
unha muller soa e nova: tiña 30 anos cando iniciou a
peregrinación que a obrigou a camiñar durante máis de 2.500
quilómetros de ida e outros tantos de volta.

DESCRIPCIÓN DO MAUSOLEO

Polo tanto, non nos pode estrañar que catro cunchas de
vieira dispostas en pao e dun xeito emparellado, afastadas
ambas parellas por un bastón con cabaza nun extremo que
divide en dous dun xeito diagonal e simétrico, de esquerda a
dereita, ó campo de gules e sobrepasadas todas por un chapeu
de peregrino, compoñan un conxunto que á maneira dun
escudo de armas refenda para sempre aquela viaxe que fala
ben as claras do valor e decisión daquela femia de Batalláns
que esquecéndose de todos, incluso dos seus propios, puxo a
relixión por guía e monteira da súa vida(3). Deixou o seu
único fillo, Manuel, que tiña entón tan só sete anos ó coidado
do seu home e emprendeu a viaxe.

A ambos lados do escudo aparecen as figuras de dous
anxos-meniños, espídeos e sen ás. O da esquerda leva un libro
nas mans. Cremos que se trata dos Santos Evailxeos que
impulsaron como lectura aquela visión sublime dunha Igrexa
incipiente e asoballada, mentres que o outro, en actitude
meditativa, simboliza o pensamento que acabou sendo único
naquela muller e que a levou a pórse en marcha cara á Cidade
Eterna. Un arco de medio punto, que encerra no seu centro
unha coroa cunha cinta inferior a xeito de medalla por riba do
escudo, serve de pedestal á figura dunha moza esvelta e ben
vestida que simboliza a Fe. Aparece cos ollos vendados,
posto que a Fe consiste, precisamente, como ben di o
Catecismo, en cre-lo que non vemos. Porta na man dereita un
cáliz e na esquerda unha enorme cruz que a supera en altura
(4). Presenta, esta imaxe, os trazos finos e ben perfilados,
como se fose un artista-escultor no canto dun rudo mestre
pedreiro o que a executou con coidado, agarimo e bo saber,
cunha cara fermosa e radiante. Hai quen asegura na aldea de
Batalláns que ten o rostro exacto da propia María Teresa, que
o fillo mandara reproducir con absoluta fidelidade tomándoo
dun camafeo familiar no que aparecía de moza, para lembrala
tal como era na súa mellor e máis esplendorosa etapa vital
cada vez que se achegase a súa tumba para chorala. Os
pregues do vestido, profundos e ben elaborados,
proporcionan certo voo á saia que lle cubre ata os mesmos
pés, imprimindo á figura unha sensación de certo
movemento. Os mangotes, extremadamente longos saen dos
puños do traxe, proporcionanlle un aire estraño, como se
dunha fada se tratase. Por último, dous tirantes de ferro,
paralelos ó chan, parten da parte baixa do escudo cara ó muro
da igrexa, onde se fixan, dando estabilidade a todo o
comcunto funerario, impedindo deste xeito que poda abanear
coa forza do vento e caer derrubado impunemente sobre as
lousas do chan unha noite calquera de forte temporal.(Fig..2)

Neste túmulo, que supera os cinco metros de alto, a
pesar de ter ata nove nichos dispostos en tres niveis
diferentes, o único que mostra identificación é o desta
peregrina, situado mesmamente a ras do chan e na parte

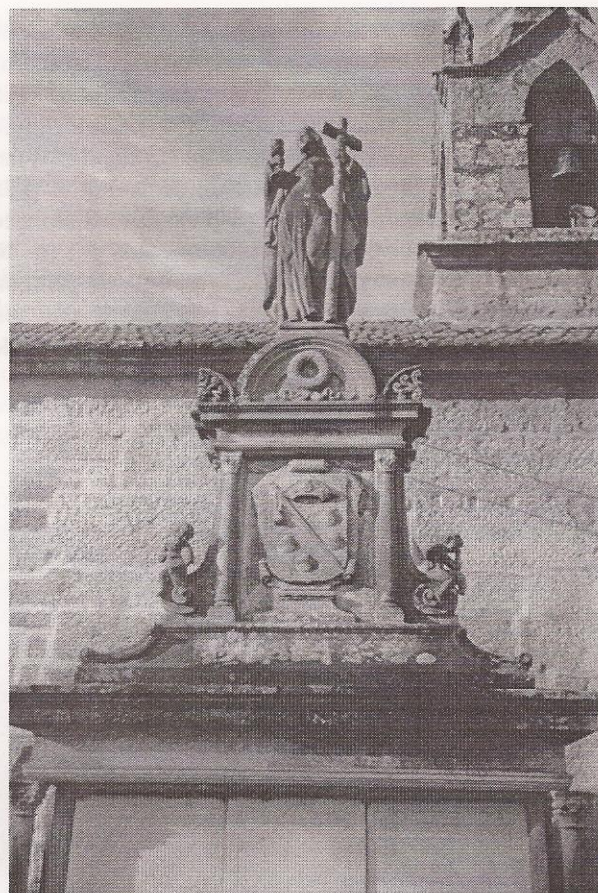

Fig..2 - Parte alta do panteón da "Peregrina". O escudo cos símbolos
da peregrinación: cunchas de vieira emparelladas, bastón con cabaza
para a auga e chapeu de viaxe franqueado por columnas e anxos ó pé,
áchase por riba dos nove nichos dispostos en tres andares. No alto,
coroando o monumento, aparece a imaxe da Fe: mocíña fermosa cos
ollos tapados, levando na man dereita un cáliz e na esquerda unha
cruz. Moitos cren ver nela a reprodución exacta de María Teresa
Domínguez Barreiro, no momento xusto en que iniciou a súa andaina cara á Roma,
cando contaba con 30 anos de idade.

central, estando os outros oito, ó parecer, enteiramente
baleiros ou polo menos sen epígrafes que proporcionen
información de calquera tipo. Naquel tempo, estamos a falar
do século XIX, os epitafios, nunha altísima porcentaxe
estaban escritos en castelán e uns poucos en latín, pois o
galego que se falaba sen embargo a cotío nas aldeas e vilas da
nosa terra de maneira case excluínte, non chegara aínda a
reinar nestes recunchos do corazón e da nostalxia. A primeira
destas linguas foi, polo tanto, a escollida para que tódolos
usuarios do cemiterio parroquial e da igrexa de Bataliáns
puidesen ter noticia exacta daquela magna peregrinación
efectuada por unha filla daquela freguesía, en condicións de
absoluta pobreza e sen ningún que a socorrese e
acompañase.

ESTADO DE CONSERVACIÓN

Parece, en verdade, que o tempo non teña pasado polo
panteón de María Teresa Domínguez, pois agás o meniño
situado a man dereita do escudo, o que se acha en actitude
meditativa, que perdeu o pé esquerdo, non apreciamos outros
danos aparentes e dignos de ter en conta. A sólida

construcción, feita no granito do país, así como a coidada unión dos diferentes elementos que integran a obra evitou as filtracións de auga que son case sempre a causa da decadencia monumental, máis aínda nun país coma o noso onde a chuvia se fai absolutamente persistente. Por outra banda, ó non ser removido nunca do lugar orixinal onde se levantou pola primeira vez, evitou os danos que os traslados, aínda que sexan curtos, sempre ocasionan ós monumentos por moito coidado que se poña en vitalos. A parte traseira do panteón por estar case pegada ó muro externo da igrexa está sen traballar, pois non fica á vista dos visitantes que unicamente contemplan o frontal cando se desprazan polo adro. (Fig..3)

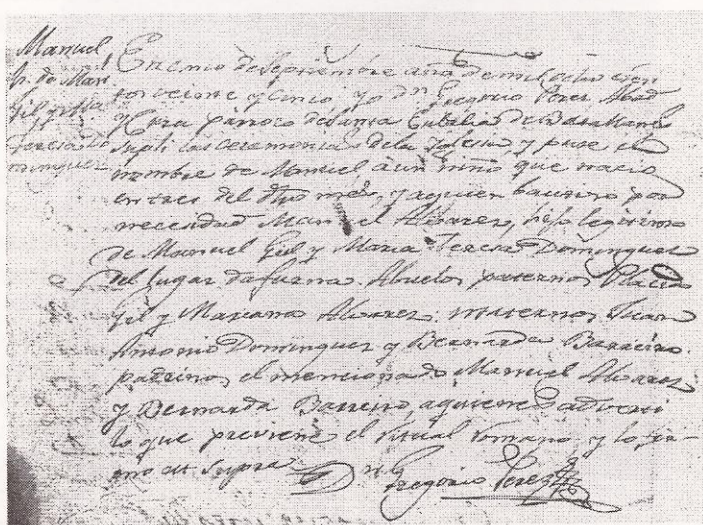

Fig. 3 - Partida de nacemento de Manuel Gil Domínguez, nado o 3 de setembro de 1825, fillo lexítimo do matrimonio formado por Manuel Antonio Gil e María Teresa Domínguez, do lugar da Furna (Santaia de Batalláns).

O EPITAFIO TALE COMO O VEMOS

O epigrama que nos ocupa enche totalmente a lousa de mármore branca que pecha o nicho, deixando poucos espazos baleiros, dada a grande extensión do mesmo. A lápida, case un cadrado, ten exactamente 59,5 cm de altura por 58 cm de fronte, sendo algo menor cas laterais (5) do mesmo andar. Comeza esta lenda destacando o nome da finada, para identificar á mesma, así como as datas de nacemento e defunción, que sitúan a súa dilatada vida, 82 anos, no lugar exacto da historia. Na transcrición que imos facer, respectamos escrupulosamente a disposición dos parágrafos sobre a lápida, así como a puntuación utilizada. Ademais, convén sinalar que non apreciamos faltas ou erros ortográficos ou sintácticos de importancia na súa exposición, cousa que, sen embargo, sucedía moi frecuentemente noutros epitafios do mesmo tempo e de xente de máis categoría tanto social como económica, o que revela, sen dúbida, unha coidada educación do fillo que o mandou gravar. Comenza, en prosa, en letras grandes, ás maiores do epigrama, deste xeito:

"Da. MARÍA TERESA DOMINGUEZ NACÍO EN 30 DE MARZO DE 1802. FALLECIÓ EN 6 DE ABRIL 1884"

A continuación, en letra máis pequena e cursiva, para se diferenciar do resto, explica ós lectores curiosos que se paren a lelo, cousa que non resulta doada por estar situado demasiado baixo, quen é o que o mandou facer e cal o motivo da súa coidada execución:

"HOMENAGE DE SU HIJO" (6)

Seguen, logo, dous cuartetos perfectamente construídos, con rima consonante e de once sílabas cada un, como ordenan as normas da boa versificación académica. Utiliza, claro está, un estilo certamente pomposo e un vocabulario escollido, moi acorde coas circunstancias e coa época romántica no que se desenvolve a acción que está a referir. Fálase, no primeiro deles, do destino inexorable que espera a tódolos mortais: unha lousa nun camposanto calquera, cara á cal camiñamos dende o instante mesmo de vir a este mundo:

"TRAS ESTA LOSA QUE ESTE NICHU ENCIERRA, HAY UNA ETERNIDAD, QUE A CADA INSTANTE ATRAVIESA UN MORTAL QUE EL PASO ERRANTE DIRIGE, CAMINANDO POR LA TIERRA"

O segundo cuarteto circunscribese máis ó personaxe que acouga tralo mármore, ponderando a súas virtudes de muller que a converteron nunha boa nai e, tamén, nunha excelente esposa:

"APRENDE PUES, MORTAL, ANTE ESTA LOSA, TRAS DE LA CUAL, LA ETERNIDAD SE ABRE; UN MODELO HALLARÉIS DE BUENA MADRE Y OTRO NO MENOS GRANDE DE UNA ESPOSA"

Na última parte, o epitafio abandona as estrofas imponentes dos versos hendecasilabos para regresaren outra vez á sinxeleza da prosa, tal como se iniciara. Condensa, en cinco liñas escasas, como foi que María Teresa Domínguez decidiu abandonar-la súa vida familiar e comezar unha incerta viaxe que a levaría a través de Francia, ata a mesmísima Roma, a Cidade Santa por excelencia da cristiandade, para visita-lo Papa e a tumba de San Pedro. Viaxe por certo que coroa con éxito, conseguindo regresar felizmente ó seu fogar dous anos despois da súa iniciación, traendo consigo o diploma de peregrina, como se dunha certificación notarial se tratara. A lápida, asegura que:

"EN 1832 AFECTADA DE UNA MONOMANÍA RELIGIOSA ABANDONÓ SU HOGAR Y AL LLEGAR A LOS PIRINEOS RECOBRÓ LA RAZÓN; SIGUIÓ A ROMA IMPLORANDO LA CARIDAD PÚBLICA REGRESANDO CON CARÁCTER DE PEREGRINA EN 1833 LLENA DE FERVOR RELIGIOSO QUE

CONSERVÓ HASTA EXHALAR SU POSTRER SUSPIRO."

O colofón definitivo a todas estas explicacións que de motu propio ofrece o fillo da finada sobre o proceder certamente anómalo da súa nai, como sce ser frecuente noutras moitísimas tumbas de Galicia, tanto daquel tempo afastado como do presente máis inmediato, queda reducido a un simple pero entrañable:

"R.I.P."

acrónimo como sabemos da expresión latina tantas veces repetida: *"Requiescant in pacem"*, coa que soen remata-la maior parte das lápidas que pechan as sepulturas dos crentes da nosa terra e que non é máis que o desexo sincero e íntimo de tódolos vivos para os que traspasaron definitivamente o limiar da vida.

¿PERO, QUEN FOI MARÍA TERESA DOMÍNGUEZ?

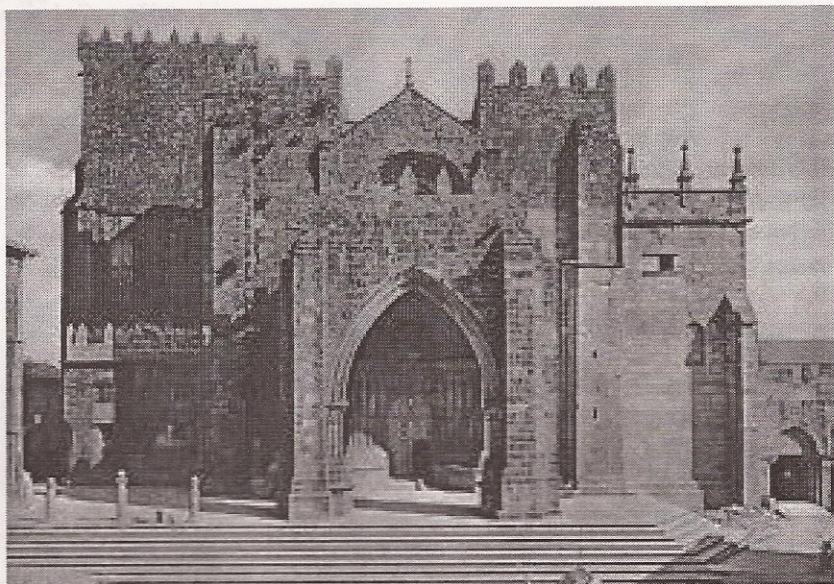
Despois do transcurso de case cento vinte anos do pasamento de María Teresa Domínguez, poucas cousas son as que conseguimos saber, porque a súa pegada foi leve e mol coma o voo dunha bolboreta en primavera. Polo *"Libro de Bautizados"* da Parroquia que se conserva no Arquivo da Catedral de Tul, sabemos que foi filla lexítima de José Antonio Domínguez e de Bernarda Barreiro. Que a bautizara solemnemente o día seguinte do nacemento, 0 31 de marzo de 1802, o señor abade de Santaia de Batalláns, daquela Don Francisco Ildefonso Chaves. Viviu ca seu home e o seu fillo no lugar da Fuma, nesta parroquia de Santaia de Batalláns. O *"Libro de Defuncións"* que se conserva aínda na igrexa baixo a custodia do párroco, infórmanos brevemente de que, cando morreu ós 82 anos de idade, o día 6 de abril de 1984, xa era viúva de Manuel Antonio Gil Álvarez. Que aínda que non fixera testamento, deixou expresamente ordenado que oito sacerdotes, incluído o propio cura párroco de Batalláns, lle cantasen no seu funeral. Tamén estipulou que se dixeran ata un total de 50 misas pola súa ánima e a do seu home. Para as Ánimas Benditas do Purgatorio, como era costume naquela época, tivo un recordo, deixando cinco reais para que puidesen ser socorridas.

EPÍLOGO

Transcorreu máis dun século dende o pasamento de María Teresa Domínguez Barreiro, máis coñecida na súa

aldeia natal polo alcume de "A Peregrina", pero na memoria colectiva e actual da xente de Santaia de Batalláns non se esqueceu para nada aquela longa viaxe efectuada por un dos seus. Aquela mulleriña, tida, aínda hoxe, como unha verdadeira santa, recibe constantemente ante a súa tumba o testemuño de afecto dos seus veciños en forma de flores. Raro é que non haxa tódalas semanas un xerro coas flores máis frescas da tempada recollidas dos xardíns e campos e é que a súa lembranza perdura no tempo como se no canto de ser absolutamente certa e real se tratase tan só dunha lenda mítica e por suposto imaxinada, dun conto inventado nunha noite de troula e alegría, transmitido oralmente de xeración en xeración ante o lume agarimoso da lareira nas longas e frías noites da inverniá montesa.

Observando o fermoso mausoleo onde repousa en solitario e para sempre aquela dona galega dos camiños de

Catedral de Tui

Europa, non cabe dúbida de que o fillo que o mandara facer debeu ficar fortemente impresionado durante toda a súa existencia pola acción emprendida pola súa nai cando aínda era unha muller nova e chea de vida. A coroa cunha cinta a xeito de medalla que premia os herces e atletas vencedores, a figura ergueita da fe, que a levou á realización do seu proxecto sen vacilacións, o escudo nobiliario cos símbolos da peregrinación efectuada, que enxalza,

aínda máis, se cabe, a súa enorme fazaña, os anxíños montando a garda permanente e protexéndoa polos longos e perigosos camiños das serras espidas, etc. expoñen dun xeito aberto a quen queira ver aquela aventura que nunca máis se repetiu na bisbarra do Paradanta, montaña que infunde carácter a tódolos pobos que se achan na inmensidade das súas abas e que teñen como lugar de encontro e devoción permanente o santuario mariano da Franqueira (A Cañiza), onde se debeu xestalo inicio daquela magna peregrinación, cando sendo tan só unha nena e cos seus encamiñaba os pasos por corredoiras e congostras cara aquel santo lugar, corazón de vocacións, onde reina por sempre a Grande Señora dos cumes xeados do Paradanta e Fontefría.

AGRADECEMENTOS

Vémonos, agora, na obriga sempre agarimosa de nomear aquí aqueles que nos botaron unha man amiga ó longo deste traballo e facémolo con fondo agradecemento. Lembrámonos, especialmente, de Don José Carlos Pérez Montes, cura párroco de Santaia de Batalláns (As Neves),

entre outras varias parroquias que na actualidade atende, que tivo a xentileza de nos facilita-los datos do "*Libro de Defuntos*", que se atopa baixo a súa custodia na igrexa que rexenta dende hai algúns anos, así como do investigador miñoto Xoán Martínez Tamuxe, do Rosal, que nos falou pola primeira vez da existencia deste longo e fermoso epitafio, cando soubo que nós estabamos a recollelos por toda Galicia.

COLOFÓN

Para nós descubrir esta muller foi como recupera-la imaxe viva dunha historia humana, escrita dende hai máis de cen anos en letras de molde sobre unha humilde lápida de mármore albo, esquecida e agachada nun pequeno e recollido camposanto aldeán, ó carón mesmo da igrexa de Santaia, que se atopa afundida nun val frondoso e fértil, entre as abas montañosas do Paradanta altivo e da Fontefría mariana.

NOTAS EXPLICATIVAS

1 - Pascual Madoz recolle o nome de "*pitorra*", como denominación local dunha concreta ave que se cazaba naquela bisbarra montañoso. Sen embargo, nós, non somos quen de identificar unha especie determinada con semellante nome. Pensamos que se debe referir as pitas de auga *Gallinula chloropus*, que deberían estar presentes nos cursos permanentes e lugares empozados ou quizais, por confusión chamaban pitorra á becacina *Gadlinago gallinago* que chegaban nos outonos e permanecían ata a primavera.

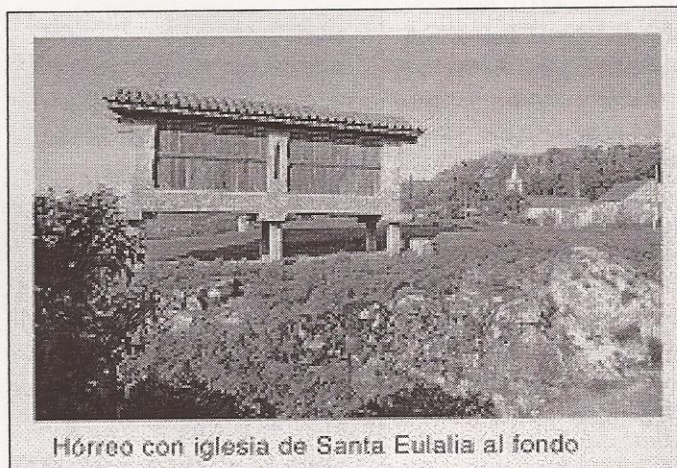
2 - Naquel tempo era frecuente dicir "*veciños*" no canto de casas ou familias que nelas habitaban e "*almas*" no de habitantes. Polo tanto, Pascual Madoz está a dicir que había tan só 89 casas na parroquia de Santaia de Batalláns, habitadas por outras tantas familias e que estas proporcionaban ós censos un total de 498 habitantes.

3 - Posiblemente, esta parte superior do mausoleo fose policromada cando se inaugurou a finais do século XIX, tralo pasamento de María Teresa Domínguez Barreiro, tal como acontecía noutros moitos monumentos funerarios que coñecemos daquela época. Por iso falamos de cores, de campo de gules... Na actualidade, non conserva restos aparentes da suposta policromía inicial, pero hai que ter presente que conta con máis dun século de existencia e de que se acha moi exposto ás inclemencias meteorolóxicas, xa que está abertamente orientado cara ó norte e sen protección de ningunha clase.

4 - A representación desta virtude teoloxal: a Santa Fe, resulta ser moi habitual noutros monumentos de carácter funerario con certas pretensións e que se achan espallados polo país adiante, pertencentes a esta etapa romántica da vida e da historia. Pode esta-la figura feminina sedente, ás veces sobre unha bóla do mundo, ou completamente ergueita sobre un

simple pedestal, como é o caso de Santaia de Batalláns, pero sempre levará un pano sobre os ollos impedíndolle por completo a visión e moi a miúdo portando un cáliz na man dereita e unha cruz na esquerda que nos falan da morte e resurrección de Cristo, como dogmas inmutables da nosa fe cristiá.

5 - Ás tres lápidas que pechan os nichos da columna central, na parte inferior do mausoleo, entre a que se atopa a de María Teresa Domínguez Barreiro, son algo máis pequenas cas laterais, quizais porque estivesen destinadas a garda-los restos mortais das mulleres da familia que por presentar normalmente menos anchura de ombreiros cos homes, precisan para o seu acubillo no nicho dun menor espacio. Tamén estes mesmos lugares poderían ser destinados ós nenos, xa que por aqueles anos a taxa de mortalidade infantil era moi elevada. As lápidas laterais, bastante máis anchas, aínda que un chisquiño máis baixas, miden: 58 cm de alto por 66,5 cm de fronte.

Hórreo con igrexa de Santa Eulalia al fondo

6 - O único descoido ortográfico, por dicilo dalgunha maneira, que podemos atopar ó longo deste descritivo e longo epigrama gravado con todo coidado na lápida de mármore que cobre o nicho desta muller está na palabra "*homenage*", Pero posiblemente, no seu momento, cando a escribiron a finais do século XIX, fose perfectamente correcta, pois consultado un "*Diccionario de la Lengua Castellana*", composto pola "*Real Academia Española*" e que data do ano 1783, este vocábulo aparece cun "g", tal e como o vemos representado no epitafio do panteón de Santaia de Batalláns. Por outra banda, había por aqueles tempos moitas "*vacilacións*" deste tipo, que aínda hoxe perduran na escrita, e que non estaban consideradas por ninguén como posibles erros ortográficos.

BIBLIOGRAFÍA ESPECIFICAMENTE CITADA Ó LONGO DO TEXTO

- * ÁLVAREZ LIMESES, G. 1936. Tomo "*Pontevedra*". En: "*Geografía General del Reino de Galicia*". Obra dirixida por F. Carreras Candi. Alberto Martín, editor. Barcelona.
- * FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA NÚÑEZ, E. No prelo. *Epitafios dos cemiterios de Galicia*. Edita: Asociación Galega para a Cultura e a Ecoloxía (AGCE).
- * MADÓZ, P. 1845. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid.